

احادیث، تجسم و معنابخشی آموزه‌های اخلاقی بر کاشی‌های کوکبی آرامگاه امامزاده علی بن جعفر علیه السلام قم

مریم کلبادی‌نژاد / استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز / maryam.kolbadi@gmail.com
صادق آئینه‌وند / استاد دانشگاه تربیت مدرس / aeneh_sa@modares.ac.ir
تاریخ وصول: ۱۳۹۳/۰۱/۲۰ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۳/۰۴/۱۵

چکیده

فلسفه وجود آدمی، ذکر و پرستش حق است. هنرمندان چیره‌دست مسلمان نیز اصول معرفت اسلام را به چشم‌نوازترین شیوه ممکن به زبان زیبایی‌شناسانه ترجمه کرده‌اند و در قالب صورت‌ها و مضامین گوناگون در خلق فضای معنوی در جامعه اسلامی به‌کار گرفته‌اند. ازاره دیوار مرقد امامزاده علی بن جعفر علیه السلام در قم، متعلق به اوایل قرن هشتم هجری، مزین به ستارگان هشت‌پری است که کتیبه‌هایی به خط نسخ ریز در حاشیه سفید خود دارد. تعداد زیاد، کوچکی اندازه کاشی‌ها و کتابت مضامین دینی و ادبی به خط نسخ در حاشیه دو سانتی‌متری لبه‌های ستاره‌ها، خواندن کتیبه‌های باارزش آن را دشوار کرده است. کتیبه‌ها در بردارنده مضامین متنوعی چون آیات قرآنی، احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله و اشعار فارسی هستند. هدف از این پژوهش، بررسی مضمون احادیث آمده بر کاشی‌ها، با رویکرد انتقال پیام‌های اخلاق فردی، اجتماعی و حقوقی به جامعه مسلمانان است. هم‌چنین تفاوت‌های اندک متن احادیث کتابت شده، در مقایسه با منابع حدیث مشخص و بررسی گردید. به نظر می‌رسد اهمیت اثر تربیتی، جبران کمبود منابع متنی و نسخ کافی در اختیار عامه مردم و خلق فضای معنوی، فلسفه استفاده از چنین مفاهیمی بر دیوارهای این آرامگاه توسط کتیبه‌نگاران بوده است.

کلیدواژه‌ها: امامزاده علی بن جعفر علیه السلام، کتیبه حدیث، کاشی کوکبی زرین‌فام.

مقدمه

خوش‌نویسی یکی از هنرهایی است که اسلام رغبت فراوانی به آن نشان داده و حتی پرداختن به آن را نوعی عبادت دانسته است. خوش‌نویسی از وحی سرچشمه می‌گیرد. در واقع هنرمندان خطاط با کتابت کلام وحی، امکان دستیابی به معرفت را ثبت و نقش می‌کنند. در ارزش و اهمیت آن همین بس که خداوند به قلم سوگند یاد می‌کند (سوره ۶۸: ۱) و خود را اولین معلمی می‌داند که به انسان فن نوشتن آموخت. (سوره ۹۶: ۴-۵)

با توجه به ارزش معنوی کتابت کلام وحی و احادیث پیامبر ﷺ، خوش‌نویسی به همه جنبه‌های زندگی مسلمانان از تزئینات ظروف، شمعدان و قلمدان تا شمشیر و غلاف، در قالب کتیبه‌هایی بر در و دیوار، گنبد، محراب و منبر مساجد و بناهای مذهبی راه یافت. بسیاری از خوش‌نویسان، کتیبه‌نویس هم بوده‌اند. کتیبه‌ها در اندازه‌های گوناگون و با بهره‌گیری از خطوط کوفی، ثلث و نسخ در تزئینات بناها ظاهر گردیده‌اند. چنان که مضامین نشان می‌دهند، اغلب برای انتقال مفاهیم و پیام‌های اجتماعی و تربیتی اسلام و در مواردی برای دادن اطلاعات ساخت بنا به کار رفته‌اند. کتیبه‌ها بر اساس سیر تحول معماری به شیوه‌های گوناگونی چون آجرکاری، گچ‌بری و کاشی‌کاری پیاده‌سازی گردیده‌اند.

نشان دادن کلام وحی و سخنان پیامبر ﷺ طبق اصول و قواعد موزون خوش‌نویسی بر دیوارهای بناهای مذهبی، به خلق فضای معنوی کمک بسیاری کرده است. بدین‌گونه هنرمندان مسلمان، با بهره‌گیری از فلسفه خط کوفی، ثلث و نسخ، توانستند مفاهیم متعالی و انتزاعی چون تجلی ذات الهی و صفات خالق را به گونه‌ای بصری تصویر کنند. برای مثال، حروف عمودی نشانه جلال و قهر و تعالی و رمز توحید است؛ حروف افقی نشانه جمال و رأفت خداوندی و اشکال مدور، بیان‌گر صفات کمال و وفور است.

کتیبه‌های درشت به خط ثلث، کوفی و نسخ در قالب کاشی‌های لخت^۱ و خشتی به صورت نواری در بخش بالایی دیوار و ساقه گنبد یا به شکل نوارهای گردشی در حاشیه

۱. کاشی لخت دارای برجستگی و فرورفتگی است که مطابق طرح خاص و به صورت خشت‌خشت کنار هم قرار می‌گیرند.

محراب استفاده شده‌اند. اغلب، کتیبه‌هایی به خط نسخ ریز در حاشیه باریک کاشی‌های ستاره‌ای هشت‌پر و شش‌پر نیز قید گردیده است. این کاشی‌ها در تلفیق با اشکال منتظمی چون هشت‌ضلعی، شش‌ضلعی و چلیپایی، هندسه زیبایی را به نمایش می‌گذارند، گویا با یک الگوی پیچیده و بی‌پایان به هم پیوسته‌اند. آن‌ها معمولاً در ازاره دیوارها به کار می‌روند. تعداد آن‌ها در یک بنا زیاد و به راستی تداعی‌کننده آسمانی پرستاره‌اند. به دلیل کوچکی اندازه کاشی و سخت‌خوانا بودن خط نسخ آمده بر حاشیه باریک کوکبی‌ها، در اغلب کتاب‌ها فقط به مضمون کلی این نوع کاشی‌ها اشاره گردیده و مطالعه دقیق‌تری در مورد مضامین صورت نگرفته است. برای مثال، در کتاب معرفی کاشی‌های آستانه حضرت معصومه علیها السلام تنها به مضامین کلی کاشی‌های کوکبی اشاره گردیده است (ستوده، ۱۳۷۵). قوچانی در کتاب معرفی کاشی‌های تخت سلیمان، به دقت اشعار فارسی کتابت شده را مطالعه کرده است (قوچانی، ۱۳۷۱). هم‌چنین بخشی از رساله دکتری نگارنده نیز به مطالعه کتیبه‌های کاشی‌های کوکبی حرم حضرت معصومه علیها السلام و امامزاده علی بن جعفر علیه السلام پرداخته است. مقاله‌ای با عنوان «چونان دری گشوده به بهشت» نیز که در نخستین کنگره امامزادگان عرضه گردیده، کاشی‌کاری این آرامگاه را بررسی کرده است (موسوی، ۱۳۹۲). در مقاله حاضر، کلیه احادیث آمده بر کوکبی‌های زرین‌فام آرامگاه علی بن جعفر علیه السلام از لحاظ تأکید بر آموزه‌های اخلاق فردی و اجتماعی بررسی گردیده است.

روش تحقیق

کاشی‌های کوکبی مورد مطالعه از محل اصلی خود در آرامگاه جدا شده و هم‌اکنون در موزه آستانه قم نگهداری می‌شوند. اندازه کاشی‌های کوکبی ۲۳×۲۳ سانتی‌متر و تعداد ۲۳۹ عدد است. محل قرار گرفتن آن‌ها در آرامگاه روی دیواره اتاق مرقد و تا ارتفاع ۹۰ سانتی‌متری از کف زمین بوده است (نک: شکل شماره ۲). در این مجموعه، یکصد کاشی حاوی کتیبه قرآنی، ۵۱ کاشی دربردارنده کتیبه حدیث، ۹۶ کاشی دارای اشعار فارسی و نوزده کاشی فاقد کتیبه هستند. در انتهای برخی از کتیبه‌ها، اطلاعات ساخت کاشی مانند نام کاتب و نقاش،

نام کارگاه و شهر تولید کاشی همراه با تاریخ ساخت آمده است. تاریخ ساخت، اغلب از محرم تا جمادی‌الاول ۷۳۸ هجری است. در مجموع ۹۶ حدیث کوتاه و بلند قرائت گردید. احادیث و روایات قیدشده بر کاشی‌ها، از قول پیامبر اسلام ﷺ است. احادیث با هدف تجسم آموزه‌های اخلاقی و چهار رویکرد مضمون، صحت یا جعلی بودن حدیث، مقایسه تفاوت‌های اعمال‌شده در نگارش متن حدیث با متون مکتوب و دلایل انتخاب این مضامین برای کتابت در حاشیه کاشی‌ها بررسی و مطالعه گردیدند. بار مفهومی و پیام‌هایی که از طریق این احادیث به مخاطب عرضه گردیده، به انواع اخلاق فردی و اجتماعی و حقوقی قابل دسته‌بندی هستند. هم‌چنین به نکاتی درباره ویژگی‌های بصری، رنگ و نقش کوکبی‌ها در مورد کتیبه‌ها اشاره گردیده است.

آرامگاه امام‌زاده علی بن جعفر علیه السلام و کوکبی‌های زرین‌فام

بنای امام‌زاده علی بن جعفر علیه السلام^۱ معروف به «در بهشت»، متعلق به اوایل قرن هشتم هجری و مدفن دو امام‌زاده به نام‌های علی بن جعفر علیه السلام و محمد بن موسی الکاظم علیه السلام است. در گذشته بنای امام‌زاده خارج از شهر، در جانب شرقی و بیرون دروازه کاشان قرار داشته (نک: شکل شماره ۱) ولی اکنون به دلیل توسعه فضای شهری، داخل بافت شهر قم قرار دارد. (سعادت ۱۳۷۶، ص ۲۰؛ فیض، ۱۳۵۰، ص ۳۲۲). این بنا، دارای پلانی هشت‌وجهی و گنبدی مخروطی است. کف آرامگاه کمی از سطح زمین‌های اطراف بالاتر است. تزیینات آن گچ‌بری چندرنگ، کاشی‌کاری و مقرنس‌کاری است. تاریخ ساخت بنا بین سال‌های ۷۰۷ - ۷۴۰ هجری و بانی ساخت آن طبق کتیبه طاقچه گچ‌بری جنوب غربی، عطاملک میرمحمد حسنی است. وی در عصر الجایتو (حک: ۷۰۳-۷۱۶ق) و ابوسعید (حک: ۷۱۶-۷۳۶ق) در خدمت دیوان بوده است. (فیض، ۱۳۵۰، ص ۳۳۳)

۱. این بنا به شماره ۲۴۰ و در تاریخ ۱۳۱۴/۹/۱۵ در فهرست آثار ملی ایران ثبت گردیده است. (گذار، ۱۳۷۱، ص ۱۳۸ / پازوکی، ۱۳۸۴)

ازاره دیوار، سنگ روی مرقد، محراب، ایوان شمالی و درگاه ورودی، دارای تزئینات کاشی‌کاری متعلق به دوره‌های مختلف تاریخی است. محراب و سنگ مرقد، تزئینات برجسته زرین‌فام دارد. پس از سرقت شب نهم ربیع‌الاول ۱۳۳۶ قمری (۱۲۹۶ ش) سنگ مرقد به موزه آستانه قم و محراب آن به موزه ایران باستان انتقال یافت. طبق کتیبه‌های موجود روی کاشی‌های مرقد که شامل شش قطعه کاشی خشتی زرین‌فام است، بانی آن پهلوان زین‌الدین (حاجی علی‌لو) بوده و کتابت کاشی‌ها را سیدمحمد حسینی انجام داده است (همان، ص ۳۲۶). محراب شامل ۴۵ قطعه، درازای ۳/۲۸ متر و به سال ۷۳۴ هجری ساخته شده است (فیض، ۱۳۵۰، ص ۳۲۶؛ نیستانی، روح فر، ۱۳۸۹، ص ۱۹۳؛ واتسون: ۱۳۸۲، ص ۱۶۶). کاشی‌های کوبی زرین‌فام دیواره اتاق مرقد نیز به موزه آستانه قم منتقل گردیدند. کاشی‌کاری‌های ایوان شمالی و درگاه ورودی که به دوره فتحعلی شاه قاجار منسوب است، به کاشی‌های عصر ناصری نیز مزین است. (فیض، ۱۳۵۰، ص ۳۴۹)

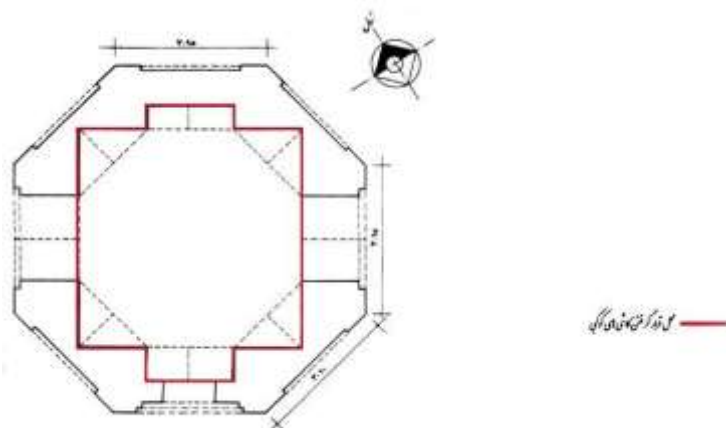

شکل شماره ۱: نقشه شهر قدیم قم

کاشی‌های کوکبی به شکل هشت‌پر و با تکنیک زرین‌فام ساخته شده‌اند. زرین‌فام^۱ تکنیکی تزئینی در نقاشی روی لعاب است. پژوهش‌گران نخستین زرین‌فام‌ها را متعلق به مصریان می‌دانند. سپس در بین‌النهرین، کرانه‌های خاوری مدیترانه و ایران دوره ایلام میانه توسعه یافت. (توحیدی، ۱۳۸۷، ص ۲۶۰؛ پورتر، ۱۳۸۱، ص ۲۱). نوعی زرین‌فام موسوم به زرین‌فام اولیه^۲ در دوران نخستین اسلامی (از صدر اسلام تا ابتدای سده پنجم هجری)، در مناطق مختلف شمال و جنوب ایران، به ویژه در شمال شرق ایران مرسوم بوده است. به دلیل شباهت‌های زرین‌فام لعاب‌دار متأثر از عراق در آثار نیشابور، به نظر می‌رسد سفال‌گران شمال شرق ایران، ملهم از سفال‌گران عراقی بوده‌اند (ویلسون، ۱۳۸۷، ص ۲۲)؛ اما اوج استفاده از زرین‌فام در دوران میانی اسلامی (سلسله‌های سلجوقی و مغول) بوده است. به نظر می‌رسد، سبک زرین‌فام میانی از مصر، عراق و سوریه به ایران رسیده و همان ادامه سنت زرین‌فام اولیه قرن سوم هجری در عراق و ایران است (همان، ص ۳۱). روش تهیه لعاب زرین‌فام بسیار مشکل است، به طوری که با مشاهده آن نمی‌توان به روش ساخت آن پی برد. تنها در دو متن *تسوخ نامه ابی‌خانی* نوشته خواجه نصیرالدین طوسی و *رساله ابوالقاسم کاشانی* به سال ۷۰۰ هجری، اشاره مختصری به این موضوع شده است (طوسی، ۱۳۶۳، ص ۴۸؛ کاشانی، ۱۳۴۵، ص ۳۳۸). با توجه به کمبود امکانات در زمینه شناخت عناصر شیمیایی، مقدار لازم مواد و توزین آن‌ها برای ساخت رنگ‌های مختلف، تنظیم حرارت کوره، روش تهیه آن چون گوه‌ری گرانها سینه به سینه در یک خاندان حفظ و از استاد به شاگرد منتقل گشته است. بنابراین کاشی زرین‌فام، در کارگاه‌های محدود ساخته شده و ساخت آن نیز مستلزم رنج بسیاری است.

۱. زرین‌فام که به آن دو آتسه نیز گویند، تکنیکی تزئینی است که در آن سفال یا کاشی لعاب‌دار یک‌بار داخل کوره رفته تا پخته شود، سپس با اضافه کردن نقش و لعاب زرین‌فام توسط اکسیدهای رنگی، بار دیگر و در شرایط احیا به کوره رفته تا چون زر سرخ بدرخشد. (کاشانی، ۱۳۴۵، ص ۳۴۷)
۲. با اضافه کردن قلع به لعاب سرب و اکسیدهای رنگی، نوعی زرین‌فام نیز تولید شد که به زرین‌فام اولیه معروف گردید.

اساس تزئینات اسلامی بر اسلیمی، نقوش گیاهی و هندسی استوار است. کاشی‌های زرین‌فام نیز بر اساس طرح‌هایی شامل شبکه‌های هشت‌گوش، شبکه‌های ستاره‌ای و شبکه‌های سه‌گوش شامل مثلث‌ها و لوزی‌ها پیاده می‌شوند. یکی از طرح‌های معمول، شبکه‌بندی ستاره‌ای روی شبکه چندضلعی‌های ساده است. ستاره‌های هشت‌پَر و هشت‌ضلعی‌های منتظم، ستاره‌های دوازده‌پَر و دوازده‌ضلعی‌های منتظم و به همین ترتیب (مارتن، ۱۳۶۸، ص ۲۰۱). کاشی‌های کوکبی این آرامگاه، در شبکه‌ای هندسی از ستاره‌های هشت‌پَر و هشت‌ضلعی‌های منتظم است که در ازاره دیوار اتاق مرقد نصب شده است، جایی که زائران در حین عبادت در نزدیک آن نشسته و آن را مشاهده می‌کنند. (رک: شکل شماره ۲)

شکل شماره ۲: محل قرار گرفتن کاشی‌های کوکبی زرین‌فام

نقوش مرکزی متناسب با فرم هشت‌پَر طراحی گردیده‌اند. اغلب موتیف‌ها، شامل قاب‌بندی‌های هندسی و گیاهی هستند. نقوش گیاهی به صورت گل و برگ‌های نخلی‌شکل، در قاب‌های هندسی نشانده شده یا به صورت درختچه‌های مرکزی با شاخ و برگ و گل‌های چندپَر طراحی گردیده‌اند. (رک: شکل شماره ۳)

شکل شماره ۳: کاشی کوکبی با لعاب زرین فام، نقش گیاهی، موزه آستانه قم

چندین نقش انتزاعی، از جانورانی چون پلنگ، روباه، گوسفند و پرندگان نیز در بین مجموعه کاشی‌ها مشاهده گردیده است. حیوانات طبق اصول تصویرنگاری اسلامی و متفاوت از سبک طبیعت‌گرایانه نقش گردیده‌اند. آن‌ها اغلب دارای کشیدگی غیرطبیعی یا خال‌هایی در اندازه‌های مختلف روی بدن خود هستند. (رک: شکل شماره ۴)

شکل شماره ۴: کاشی کوکبی با لعاب زرین فام، نقش جانوری، موزه آستانه قم

رنگ‌های به‌کاررفته در نقوش، به قهوه‌ای، سفید، آبی و لاجوردی محدود می‌شود. از لحاظ تکنیکی، آبی و لاجوردی رنگ‌های سرد مشتق از آبی، قهوه‌ای رنگی گرم و سفید رنگی خنثی است که باعث درخشش هر آنچه بر روی آن آمده می‌گردد. با استفاده از یک رنگ سرد و یک رنگ گرم به عنوان مکمل یک‌دیگر، در نظر بیننده فضایی متوازن ایجاد گردیده است. در تعریف معانی رنگ‌ها، سفید مفهوم تقدس و پاکی را القا می‌کند. هم‌چنین معانی مخفی و درون‌مایه‌های پنهانی را بیان می‌نماید. سفید در پس‌زمینه و حاشیه کاشی‌ها به‌کار رفته است. به این ترتیب، با آمدن کتیبه‌ها روی زمینه سفید کاشی بر قابلیت پیام‌رسانی آن، به لحاظ خاصیت این رنگ در انتقال اصل معنا، تأکید شده است. قهوه‌ای دارای ماهیتی مادی، جرم و واقعیت است و در واقع رنگی زمینی محسوب می‌گردد. نقوش به وسیله قهوه‌ای پیاده شده است. آبی پیچیده‌ترین و رمزآمیزترین رنگ به شمار می‌آید و رنگ قدسی آسمان است. آبی و مشتقات آن چون لاجوردی و فیروزه‌ای، حامل نیروی فراطبیعی است. آبی به طور کلی، رنگ باور داشتن و رنگ دین است. آبی در دورگیری عناصر نقش و گاهی در رنگ‌آمیزی زمینه نقش به کار رفته است (رک: شکل شماره ۳ و ۴). به این ترتیب، ترکیبی از رنگ‌های زمینی و آسمانی و کتابت احادیث روی حاشیه باریک سفید، بر القای قدسی بودن کاشی از لحاظ بصری تأکید می‌کند.

مضامین ستاره‌های زرین‌فام، پیام هدایت و رحمت

فضای معنوی بناهای مذهبی و آرامگاهی، روح آدمی را به تزکیه و پالایش دعوت می‌کند. در این بنای متعلق به قرن هشتم هجری نیز زائر به هر طرف که می‌نگرد، با حجم بالایی از جملات نورانی روبه‌رو می‌شود. یکی از دلایل آمدن چنین توصیه‌های مفید فردی و اجتماعی، با توجه به قدمت زمان ساخت آن، ممکن است جبران کمبود متون مذهبی و عدم دسترسی آسان به این منابع در میان قشر عامه مردم باشد. بنابراین، مهم‌ترین کارکرد این بنای مذهبی با توجه به مضامین احادیث منتخب کتیبه‌نویسان، انتقال پیام شریعت اسلام و هدایت زائران به سوی معرفت خداوند است.

هم‌چنین نگارش متن احادیث بر کاشی‌ها و فلسفهٔ این همه تلاش و باریک‌بینی در انتخاب حدیث و مفاهیم بالارزش دینی و اجتماعی و کتابت آن بر شیء بادوامی چون کاشی نیز جای بحث و تأمل دارد. کتابت روی کاشی‌ها، ممکن است به سه شیوه انجام شده باشد: کاتب از روی متن می‌خواند؛ فرد دیگری برای وی قرائت می‌کند؛ یا خوش‌نویس به همان صورت متفاوت احادیث را از بر بوده، باعث تفاوت‌های کوچکی در مضامین مکتوب نسبت به منابع متنی فعلی می‌گردد که جالب توجه است (قوچانی، ۱۳۷۱، ص ۱۷). عبارت «قال النبی صلی الله علیه و اله و سلم»، ثابت می‌کند که احادیث از روی منبع مکتوبی برای کتابت قرائت گردیده‌اند (همان). تفاوت‌های جزئی در پیاده‌سازی مضامین قیدشده بر کاشی نسبت به آنچه در کتب معتبر حدیث آمده، احتمالاً نسخهٔ متنی است که در زمان ساخت کاشی در اختیار کاتب قرار داشته و دارای جزئیات کم یا بیش متفاوتی با منابع امروزی است. احتمال دیگر این‌که شخص قرائت‌کننده، متن را به صورتی نادرست برای کاتب خوانده یا کاتب آن را این‌گونه شنیده است. (همان)

در شیوهٔ بیان این مفاهیم ارزشمند نیز نکته‌سنجی و دقت خاصی رعایت گردیده است. پیامبر اسلام ﷺ برای هدایت امت خود به سرچشمهٔ هدایت و معرفت توحیدی، گاهی با جمله‌های ساده و روشن، و گاهی با استفاده از تجسم‌بخشی معارف و پیام‌های تربیتی-اجتماعی و حقوقی در قالب‌هایی زنده، آن‌ها را قابل لمس و تأثیرگذارتر نموده‌اند (رک: جدول شماره ۱). به این ترتیب، یکی از جنبه‌های زیبای سخنان پیامبر و اهل‌بیت ﷺ که باعث جذابیت کلام و تأثیر دوچندان سخنان آن بزرگواران گردیده، بهره‌جستن از روش تصویرگری است (قاسمی، ۱۳۸۷، ص ۱۰). برای مثال، پیامبر اسلام ﷺ در حدیثی، اهل‌بیت ﷺ را به کشتی نوح تعبیر فرموده‌اند که هر کس در آن جای گیرد، از غرق شدن در امان می‌ماند. این حدیث، به جذاب‌ترین و مؤثرترین شیوهٔ ممکن، راه نجات از طوفان گمراهی را به امت خود می‌نماید.

در ترکیب‌بندی جملات، معمولاً احادیث کوتاه به صورت پشت سر هم در حاشیه کتابت گردیده‌اند. این ترکیب یکسان به صورت قانون رعایت گردیده و مشابه آن در چندین

کاشی مشاهده شده است. برای مثال، مجموعه احادیث *مَا عَالَ مَنْ أَقْتَصَدَ - الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ - الْمَجَالِسُ بِالْأَمَانَةِ - الْمُسْتَشَارُ مُؤْتَمَنٌ - الْعِدَّةُ عَطِيَّةُ الْعِدَّةِ - الْحَرْبُ خُدْعَةٌ - النَّدَمُ تَوْبَةٌ - الْجَمَاعَةُ رَحْمَةٌ - الْفِرْقَةُ عَذَابٌ - الْأَمَانَةُ غَنَى - الدِّينُ نُصِيحَةٌ*، به صورت یک ترکیب مشخص در چندین کاشی تکرار گردیده است. این مجموعه احادیث، مفاهیم مرتبط اجتماعی و تربیتی را تداعی می‌کنند. حدیث «مَا عَالَ مَنْ أَقْتَصَدَ» (حدیث ۱۰) به طور مکرر استفاده گردیده است. علاوه بر بار معنایی آن، به دلیل کوتاه بودن حدیث، اغلب در فضاهای کوچک باقی‌مانده در انتهای کاشی به کار گرفته شده است. احادیث بلندتر نیز غالباً به تنهایی حاشیه را پوشانده و فضای خالی باقی‌مانده با موضوعاتی چون مشخصات سازنده و تاریخ ساخت کاشی تکمیل گردیده است.

شریعت اسلامی به هر دو جنبه فردی و اجتماعی اعضای جامعه مسلمان اهمیت می‌دهد. بنابراین به همان اندازه حضور احادیث اجتماعی و حقوقی، توصیه‌هایی برای اصلاح شخصیت فردی و رسیدن به فضایل و کمالات والای انسانی توسط هنرمند کتیبه‌نویس انتخاب و کتابت شده است: ۵۶٪ احادیث، جنبه تربیت اخلاق فردی دارند. آن‌ها از درونی‌ترین جلوه‌های انسانی مانند نیت و توبه آغاز می‌گردند. شرط قبولی هر عملی، نیت پاک است؛ یعنی اولین قدم قبل از انجام دادن هر وظیفه و حرکتی را صفای روح و نیت قلبی دانسته، تأکید می‌کند که ارزش هر عملی در ابتدا با صفای باطن سنجیده می‌شود. گزیده‌ای از احادیث با رویکرد اخلاق فردی در جدول شماره ۲ آمده است.

توبه زیباترین ارتباط درونی با خالق یکتا محسوب می‌گردد. پشیمانی از گناه و بازگشت به سوی خداوند، در همه حالات حتی لحظه قبل از مرگ، انسان را به وادی رحمت خداوندی داخل می‌کند. رأفت خداوندی به حدی است که در حدیثی آمده، حتی پشیمانی از گناه نیز توبه است (حدیث ۱۶). این حدیث کوتاه در کاشی‌های متعددی ذکر گردیده است. نکته تربیتی‌ای که در یکی دیگر از احادیث مربوط به توبه و طلب بخشایش از خداوند آمده، این است که «قبل از مرگ توبه کنید و کردار نیک انجام دهید پیش از آن‌که گرفتار شوید» (حدیث ۳)؛ یعنی قدر لحظات زندگی را باید دانست و زمان را از دست نداد. هم‌چنین باید توبه‌ای خالص انجام داد. (حدیث ۸۵)

نکته دیگری که زندگی شخصی فرد مسلمان و در نتیجه آن جامعه مسلمانان را تحت تأثیر قرار می‌دهد، استفاده درست از زبان است. زیباترین توصیفی که در نگاه داشتن زبان و احتیاط در مکالمه می‌تواند بیان شود، در احادیث ذیل آمده است: «شخصیت انسان در زیر زبانش پنهان است» (حدیث ۴۹)؛ «هر کس بسیار سخن گوید، خطایش بیشتر و هر کس خطایش بیشتر گناهش بیشتر تر و هر کس گناهش بیشتر تر، نصیبش آتش جهنم است» (حدیث ۶۶)؛ «هر کس خاموش ماند نجات یابد» (حدیث ۳۴). در مراقبت از زبان آمده است: «مسلمان کسی است که مسلمان دیگر، از دست و زبانش در امان باشد». (حدیث ۲۴)

۴۴٪ احادیث پیام اجتماعی دارند که گزیده‌ای از آن در جدول شماره ۲ آمده است. به حقیقت، رعایت جنبه‌های عمومی که هنرمند خوش‌نویس انتخاب و کتابت کرده، به عینیت تجسم مدینه فاضله در جامعه مسلمانان است. برای مثال، رعایت تدبیر و دوراندیشی توصیه شده است (حدیث ۶۸)؛ دیدار از بستگان (حدیث ۹۱ و ۹۴)؛ خوش‌اخلاقی (حدیث ۷، ۳۲، ۴۷، ۷۱، ۷۲ و ۸۲)؛ هدیه دادن به یک‌دیگر (حدیث ۷۵، ۷۶، ۷۷ و ۸۳)؛ دعوت به صبر (حدیث ۱۴ و ۸۰)؛ دوری از بغض و حسد (حدیث ۸۶)؛ زیارت قبور مسلمانان و یاد آخرت (حدیث ۳۱، ۴۵ و ۶۵) دوری از تفرقه و دعوت به وحدت و هم‌بستگی (حدیث ۲، ۱۵، ۱۷ و ۱۸)؛ سخاوت و بخشش (حدیث ۴۰، ۹۳ و ۹۵)؛ برپا داشتن نماز (حدیث ۶، ۲۸ و ۷۹)، هم‌چنین پیروی و عمل به توصیه‌های فراوان دیگر در زمینه‌های اخلاقی و اجتماعی در روایاتی چون «عزت مؤمن در بی‌نیازی از خلق است» (حدیث ۵۷)؛ «قرض، مایه خواری و کوچکی در دین است» (حدیث ۲۲) و «بزرگی مرد به اعمال اوست، و شرافت و ارجمندی‌اش دارایی وی، و کرامت و بزرگواری‌اش تقوای اوست» (حدیث ۲۱)، مصداق چنین مواردی هستند.

رفتار درست با والدین (حدیث ۲۵)؛ سیر کردن گرسنگان (حدیث ۳۶ و ۴۶)؛ آزاد کردن اسیر (حدیث ۳۷)؛ عیادت از بیمار (حد ۳۸)؛ فروتنی و دوری از تکبر (حدیث ۵۰)؛ طلب علم و دانش (حدیث ۴۸، ۶۲ و ۸۱) و طلب خیر از خداوند و مشورت با افراد امین (حدیث ۱۳، ۵۹ و ۶۰) نیز توصیه‌های مفیدی در رعایت حقوق شهروندی است. مجموعه

حقوقی که فرد مسلمان باید در مقابل برادر مسلمانش به جا آورد؛ در این حدیث خلاصه شده است: «حق مسلمان بر مسلمان پنج چیز است: جواب سلام، عیادتِ مریض، تشییع جنازه، قبول کردن دعوت، دعا برای عطسه‌کننده» (حدیث ۳۱). به این ترتیب، مجموعه‌ای کامل از اصول اخلاقی که تأثیر مستقیم بر زندگی فردی و اجتماعی افراد گذاشته و تجسم جامعه اسلامی است، از احادیث قرائت‌شده روی کاشی‌ها استخراج گردیده است.

همان‌طور که پیش‌تر ذکر گردید، پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله به جهتِ القا برای درک درست و عمیق‌تر عامه مردم، در ذکر مطالب مهم تربیتی، اجتماعی و اخلاقی، اغلب از روش شیوای تجسم، تشبیه و تمثیل استفاده می‌کردند تا به این ترتیب اثرگذاری و قابلیت فهم آن را بالاتر ببرند. زشتی و قبح آزار رساندن به مؤمن را این‌گونه تعبیر می‌فرمایند: «هرکس مؤمنی را آزار دهد، مانند این است که ده بار خانه خدا را خراب کند و مثل این است که هزار فرشته مقرب را بکشد» (حدیث ۴). مقام رضا، یکی از مراحل هفت‌گانه عرفان است. پیامبر صلی الله علیه و آله در حدیث «خرسند بودن به آنچه خدای تعالی می‌دهد، مالی است که پایان نیابد» (حدیث ۵۸)، با تجسم بخشیدن راضی بودن به خواست خداوند به صورتی ملموس، یعنی ثروتی بی‌پایان، اهمیت آن را برای افراد عامی قابل فهم‌تر ساخته‌اند. هم‌چنین در احادیث «دعا سلاح مؤمن است» (حدیث ۱) و «حکایت دل مؤمن چون پیری است در سرزمینی که بادها آن را زیر و رو کرده و به هر سو می‌افکند» (حدیث ۲۳)، مواردی از تشبیه و تمثیل را مشاهده می‌کنیم. مراقبت از سلامت را به بیانی زیبا چنین ترسیم می‌فرمایند: «از باد پاییز پرهیزید، چون با بدن شما همان می‌کند که با درختان، و از باد بهار بهره برید، چون با بدن شما همان می‌کند که با درختان» (حدیث ۲۷). در جایی قرآن را شفای درد خوانده (حدیث ۵۵)؛ در جای دیگر از تشبیهی مناسب برای هدایت امت خود استفاده کرده‌اند و یاران خود را به ستارگانی تشبیه می‌فرمایند که راه هدایت را به گم‌شدگان نشان می‌دهند. (حدیث ۶۴)

مسائل حقوقی را نیز تجسم بخشیده، می‌فرمایند: «از به کار بردن سنگ حرام در ساختمان پرهیزید که مایه ویرانی است» (حدیث ۷۴). برای نشان دادن اهمیت و ارزش

نیکی به افراد نیازمند جامعه (حدیث شماره ۲۶)؛ خود و سرپرست یتیم را به دو انگشت سبابه و انگشت وسط تشبیه می‌فرمایند که در بهشت همنشین هم هستند. در این میان، حدیث «إِذَا أَحَبَبْتُ عَبْدًا جَعَلْتُ قَلْبَهُ حَزِينًا وَ نَفْسَهُ سَقِيمًا وَ يَدَهُ خَالِيَةً عَنِ حُطَامِ الدُّنْيَا»^۱ از نوع جعلی است. معمولاً احادیث جعلی به دلیل انبوه روایات و بی‌توجهی نویسندگان کتب حدیث، به اشتباه نسخه‌برداری و تکرار می‌گردند. دلیل جعل احادیث ممکن است عمد یا غیرعمد باشد. در موارد عمدی، نقل‌کننده حدیث جعلی قصد و غرض خاصی از جعل حدیث دارد و برای کسب منفعت از قول پیامبر یا ائمه علیهم‌السلام سخنی را به زبان می‌آورد. موارد غیرعمدی ممکن است به دلیل ارادت بیش از حد به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، بالا بردن مقام ایشان یا نسبت دادن معجزه‌های اتفاق‌نیفتاده، به وجود پاک پیامبر و اهل‌بیت علیهم‌السلام باشد. انگیزه به‌کار بردن حدیث جعلی با توجه به معنای نامأنوس آن مشخص نیست.

نتیجه

عمده‌ترین تزئینات معماری دینی، استفاده از خوش‌نویسی یا کتیبه‌نگاری در پوشش خارجی و داخلی بناست. کاشی‌های ستاره‌ای زرین‌فام آرامگاه علی بن جعفر علیه‌السلام در قم، دارای تلفیق زیبایی از نقش و کتیبه است که در ازاره دیوار اتاق مرقد قرار داشته و هم‌اکنون در موزه آستانه قم نگهداری می‌شود. مضامین باارزشی از آیات وحی، حدیث و اشعار فارسی، بر حاشیه باریک بیرونی کاشی‌ها و روی زمینه سفید آمده است. در این میان، دستورها و توصیه‌های مؤثر و کاربردی درباره اخلاق مسلمان در جامعه و زندگی فردی، توسط هنرمند خوش‌نویس انتخاب شده و بر حاشیه کاشی‌ها می‌درخشند.

یکی از دلایل انتخاب احادیث برای کتابت، با توجه به دوره زمانی قرن هشتم هجری، نبود صنعت چاپ و عدم امکانات تهیه کتاب‌ها در سطح انبوه است. کتاب‌ها دست‌نویس بودند و در نتیجه، متون مذهبی در دسترس عامه مردم نبود. به این ترتیب، اهداف تربیتی

۱. «هرگاه بنده‌ای را مورد ستایش خود قرار دهم، برای او سه چیز مقرر می‌کنم: قلب او را محزون و ناراحت، بدنش را بیمار و دستش را از تحفه‌های دنیایی خالی می‌کنم».

و آموزشی جامعه مسلمانان و انجام دادن رسالت اسلام در انتقال پیام‌های شریعت درباره تهذیب و تزکیه نفس و رسیدن به جامعه ایده‌آل اسلامی، با خلق فضای معنوی توسط کاشی‌ها در ازاره دیوار و در معرض دید زائران، نکته بسیار بااهمیتی است. مطابق دسته‌بندی‌های احادیث نقل‌شده از پیامبر صلی الله علیه و آله ۵۶٪ آن‌ها حاوی پیام‌های اخلاق فردی و ۴۴٪ اجتماعی هستند. رعایت اخلاق فردی و اجتماعی، به اندازه یکسان اهمیت دارند، اما به مراقبت در رفتار فرد که سازنده جامعه است، اشاره بیش‌تری گردیده است. البته سلیقه کاتب در انتخاب احادیث نیز نقش داشته است.

طبق نظر قوچانی، عبارت «قال النبی صلی الله علیه و اله و سلم»، ثابت می‌کند که احادیث از روی منبع مکتوبی برای خوش‌نویس قرائت گردیده‌اند. به همین دلیل نیز متن تعدادی از احادیث آمده بر کاشی‌ها، دارای تفاوت جزئی در مقایسه با متون اصلی (نسخ امروزی) است.

از لحاظ بصری، طرح کلی در پیاده‌سازی کوکبی‌های زرین‌فام ازاره دیوار، تلفیق هندسی ستاره‌های هشت‌پر و هشت ضلعی‌های منتظم است. یکی از علل محبوبیت شبکه ستاره‌ها در بناهای مذهبی، به آیه ۳۵ سوره نور برمی‌گردد: «و خداوند نور آسمان‌ها و زمین است». کلام وحی و توصیه‌های سازنده درباره اعمال و رفتار درست در جامعه مسلمانان به همراه فرم کوکبی، تداعی نور خداوند و راهنمای بشر در رسیدن به حق است.

از لحاظ فنی، سادگی نقوش و استفاده از رنگ‌های محدود، به دلیل اوج به‌کارگیری این نوع کاشی در بناهای مذهبی دوران میانی اسلامی و در نتیجه سفارش تهیه تعداد زیادی از آن‌ها برای هر بناست. کارگاه‌های محدود و نیروهای متخصص انگشت‌شمار، بایست سفارش تعداد بسیار بالای کاشی را در مدت کوتاهی آماده می‌کردند؛ لذا تهیه رنگ‌های متعدد، نقش‌اندازی روی لعاب و رنگ‌آمیزی آن روی تعداد فراوان کاشی‌ها با توجه به مشقت تهیه لعاب زرین‌فام، مدت زمان طولانی و نیروی کار بالایی را می‌طلبید.

به طور کلی، علاوه بر ایجاد زیبایی بصری توسط هنر خوش‌نویسی در حاشیه بیرونی کاشی‌های ستاره‌ای زرین‌فام، اثر تربیتی آن نیز در چنین بناهای آرامگاهی قابل تأمل است.

جدول شماره ۱:			
احادیث با رویکرد تصویرگری در بیان احادیث، کاشی‌های کوکبی زرین‌فام			
ردیف	کد	شرح حدیث	ترجمه فارسی
۱	۱	الدعاء سلاح المؤمن	دعا سلاح مؤمن است.
۲	۲۳	مَثَلُ قَلْبِ الْمُؤْمِنِ مَثَلُ رِيْشَةٍ بِأَرْضٍ کریشه فی فلاة تُقَلِّبُهَا الرِّياحُ كَيْفَ يَشَاءُ	حکایت دل مؤمن، چون پری است در سرزمینی که بادها آن را زیر و رو می‌کنند و به هر سو می‌افکنند.
۳	۲۷	اغتنموا برد [ال] ربيعکم یفعل بابدانکم کما یفعل باشجارکم و اجتنبوا برد خریفکم یفعل بابدانکم کما یفعل باشجارکم	باد بهار را غنیمت شمردید، زیرا با بدن‌های شما همان می‌کند که با درختان، و از باد پاییز بهره‌بیزید که با تن شما همان می‌کند که با درختان!
۴	۴	من أذی مؤمناً فقيراً بغير حق فكأنما هدم عشر مرة كعبة بيت المعمور كأنما قتل ألف ملك من المقربين	هر کس مؤمنی را اذیت کند، مانند این است که ده بار خانه خدا را خراب کند و یا هزار فرشته مقرب را بکشد.
۵	۴۱	من نظر فی کتاب اخیه بغير اذنه فكأنما ینظر فی النار	هر کس در نامه برادرش بی‌اجازه وی نگردد، چنان بود که در آتش جهنم می‌نگردد.
۶	۶۳	مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي مَثَلُ سَفِينَةِ نُوحٍ مِنْ رَكْبٍ فِيهَا نَجَا وَ مِنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ	حکایت خاندان من چون کشتی نوح است؛ هر کس در آن نشست، نجات یافت و هر کس از آن باز ماند، غرق شد.

حکایت یاران من، حکایت ستارگان است، هر کس به آنها اقتدا کند هدایت می‌شود.	مثل أصحابی مثل النجوم من اقتدی بشیء منها اهتدی	۶۴	۷
از به کاربردن سنگ حرام در ساختمان پرهیزید که مایهٔ ویرانی است!	اتقوا الحجر الحرام فی البنیان فانه اساس الخراب	۷۴	۸
حکایت اصحاب من در میان امتم، همانند نمک در غذاست، و غذا بدون نمک، خوش طعم نمی‌شود.	مثل اصحابی فی امتی کالمالح فی الطعام ولا یصلح الطعام الا با [۱] المالح	۷۸	۹
در زمان فتنه، مانند شتر نر دوساله باشید، که نه پشتی محکم برای سوار شدن دارد و نه پستانی برای دوشیدن.	کن فی الفتنة کابن اللبون، لاظهر فیرکب و لا ضرع فیحلب	۸۷	۱۰
هر چیزی را معدنی است که او را آنجا یابند و معدن پرهیزگاری، دل خداشناسان است.	لکل شیء معدناً و معدن التقوی قلوب العارفين	۸۸	۱۱
صبر کلید گشایش است.	الصبر مفتاح الفرج	۸۰	۱۲
هر کس بذر خوبی بکارد، شادمانی درو کند و هر کس تخم بدی بیفشاند، پشیمانی درو می‌کند.	مَنْ یزْرَعُ خَیْراً یَحْصُدُ غَیْطَةً وَ مَنْ یزْرَعُ شَرّاً یَحْصُدُ نَدَامَةً	۱۳	۱۳
من و سرپرست یتیم مانند این دو در بهشت خواهیم بود؛ سپس اشاره به انگشت سیابه و انگشت وسط نمودند.	انا وَ کَافِلُ الْیَتِیمِ کَهَاتِینِ فِی الْجَنَّةِ وَ اُشَارَ بِالسَّبَابَةِ وَ الْوَسْطِی	۲۶	۱۴

جدول شماره ۲:				
گزیده احادیث با مضمون اخلاق اجتماعی و فردی، کاشی‌های کوبی زرین‌فام امامزاده علی‌بن‌جعفر <small>علیه السلام</small> قم				
ردیف	کد	شرح حدیث	ترجمه فارسی	دسته‌بندی
۱	۱	الدعاء سلاح المؤمن	دعا سلاح مؤمن است.	فردی
۲	۲	المؤمن اخو المؤمن	مؤمن برادر مؤمن است.	اجتماعی
۳	۳	تُوبُوا إِلَيَّ رَبُّكُمْ قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا وَ بَادِرُوا بِالْأَعْمَالِ الرَّائِيَةِ قَبْلَ أَنْ تُشْعَلُوا	توبه کنید پیش از آن که مرگ فرا رسد، و کارهای نیک انجام دهید، پیش از آن که گرفتار شوید.	فردی
۴	۴	من آذي مؤمناً فقيراً بغير حق فكأنما هدم عشر مرة كعبة بيت المعمور كأنما قتل ألف ملك من المقربين	هر کس مؤمنی را اذیت کند، مانند این است که ده بار خانه خدا را خراب کند و یا هزار فرشته مقرب را بکشد.	اجتماعی
۵	۶	أَوَّلَ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ الصَّلَاةَ	نماز بنده نخستین چیزی است که به حساب آن می‌رسند.	فردی
۶	۷	اول ما يوضع في الميزان خلق الحسن	خلق نیک نخستین چیزی است که در ترازو سنجیده می‌شود.	فردی
۷	۱۰	مَا عَالَ مَنْ اقْتَصَدَ	هر کس میان‌روی کند فقیر نشود.	اجتماعی
۸	۱۳	الْمُسْتَشَارُ مُؤْتَمَنٌ	مشاور امین است.	اجتماعی
۹	۱۴	الْعُدَّةُ عَطِيَّةُ الْعِدَّةِ	توان‌گری پاداش صبر است.	فردی
۱۰	۱۵	الْحَرْبُ خُدْعَةٌ	جنگ خدعه و فریفتن است.	اجتماعی
۱۱	۱۶	التَّوْبَةُ تَوْبَةٌ	پشیمانی توبه است.	فردی
۱۲	۱۷	الجماعة رحمة	وحدت مایه رحمت است.	اجتماعی
۱۳	۱۸	الفرقة عذاب	تفرقه موجب عذاب است.	اجتماعی
۱۴	۲۱	الْحَسَبُ بِالْمَالِ وَالْكَرَمُ بِالتَّقْوَى [الحسب بالفعال و الشرف بالمال و الكرم بالتقوي]	برتری به مال است و تقوا به کرامت. آگوهر مرد و بزرگی او اعمال اوست و شرافت و ارجمندی‌اش دارایی او و کرامت و بزرگواری‌اش تقوای اوست	فردی

فردی	قرض، مایه خواری و کوچکی در دین است.	الدَّيْنِ شَيْنُ الدَّيْنِ	۲۲	۱۵
فردی	حکایت دل مؤمن چون پری است در سرزمینی که بادهای آن را زیر و رو کنند و به هر سو می‌افکنند.	مَثَلُ قَلْبِ الْمُؤْمِنِ مَثَلُ رِيشَةٍ بِأَرْضِ كَرِيشَةٍ فِي فَلَاةٍ تُقَلِّبُهَا الرِّيحُ كَيْفَ يَشَاءُ	۲۳	۱۶
اجتماعی	مسلمان کسی است که مسلمانان از دست و زبانش در امان باشند.	المسلم من سلم المسلمون من يده و لسانه	۲۴	۱۷
فردی	هر کس از والدینش اطاعت کند، از خدا و رسولش اطاعت کرده است و هر کس از والدینش نافرمانی کند، از خدا و رسولش نافرمانی کرده است.	من اطاع الوالدين فقد اطاع الله و رسوله و من عصى الوالدين فقد عصى الله و رسوله	۲۵	۱۸
فردی	باد بهار را غنیمت شمردید! زیرا با بدن‌های شما همان می‌کند که با درختان می‌کند و از باد پاییز بهره‌بردارید که با تن شما همان می‌کند که با درختان می‌کند.	اغتنموا برد [ال]ربيعكم يفعل بايدانكم كما يفعل باشجاركم و اجتنبوا برد خريفكم يفعل بايدانكم كما يفعل باشجاركم	۲۷	۱۹
فردی	نماز بخوانید، در حالی که مردم خواب هستند تا به سلامت به بهشت داخل شوید!	صلوا بالليل و الناس نيام يدخلون الجنة	۲۸	۲۰
اجتماعی	حق مسلمان بر مسلمان پنج چیز است: جواب سلام، قبول کردن دعوت، عیادت مریض، دعا برای عطسه‌کننده و تشییع جنازه.	حق المسلم علي المسلم خمسُ رد السلام و إجابة الدعوة و عيادة المريض و تشميت العاطس و اتباع الجنائز	۳۱	۲۱
اجتماعی	اوامر الهی را بزرگ دارید و با مخلوق خداوند مهربان باشید!	التَّعْظِيمِ لِأَمْرِ اللَّهِ و الشَّفَقَةِ عَلَى خَلْقِ اللَّهِ	۳۲	۲۲
فردی	هر کس خاموش ماند نجات یابد.	من صمت نجا	۳۴	۲۳
اجتماعی	گرسنه را غذا بدهید!	اطعموا الجائع	۳۶	۲۴
اجتماعی	اسیر را آزاد کنید!	فكوا العاني	۳۷	۲۵

اجتماعی	از بیمار عیادت کنید!	عُودُوا الْمَرِيضَ	۳۸	۲۶
فردی	خداوند، سخاوتمند را دوست دارد حتی اگر کافر باشد، و خداوند بخیل را دوست ندارد، حتی اگر مؤمن باشد.	ان الله يحب السخي ولو كان كافراً و ان الله يبغض البخيل ولو كان مؤمناً	۴۰	۲۷
اجتماعی	از پس جنازه‌های مسلمانان بروید که این فعل، قیامت را به یادتان آورد!	وَاتَّبِعُوا الْجَنَائِزَ يُذَكِّرْكُمْ الْآخِرَةَ	۴۵	۲۸
اجتماعی	گرسنگان را طعام دهید!	أَطْعِمُوا الطَّعَامَ	۴۶	۲۹
فردی	نیک‌خویی زمام رحمت خداوند است و زمام او به دست فرشته است و فرشته او را به سوی نیکی می‌کشاند و نیکی او را به سوی بهشت می‌راند؛ و بدخویی زمام عذاب خداست و زمامش به دست شیطان است و شیطان او را به سوی بدی‌ها می‌کشاند و بدی نیز او را به جهنم می‌رساند.	المخلق الحسن زمام من نعمه الله و الزمام بيد الملك و الملك يجره الى الخير و الخير يجره الى الجنة و المخلق السيئ زمام من عذاب الله و الزمام بيد الشيطان و الشيطان يجره الى الشر و الشر يجره في النار	۴۷	۳۰
اجتماعی	طلب علم بر هر مسلمانی واجب است.	طلب العلم فريضة علي كل مسلم	۴۸	۳۱
فردی	شخصیت انسان در زیر زبانش پنهان است.	المرء مخبوءٌ تحت لسانه	۴۹	۳۲
فردی	هر کس برای خدا فروتنی کند، خدا وی را بلند گرداند و هر کس تکبر کند، خدا وی را پست گرداند.	من تواضع لله رفعه الله و من تكبر وضعه الله	۵۰	۳۳
فردی	قرآن شفای درد است.	القرآن هو الدواء	۵۵	۳۴
اجتماعی	عزت مؤمن در بی‌نیازی از خلق است.	عز المؤمن غناه عن الناس	۵۷	۳۵
فردی	خرسند بودن (به آنچه خدای تعالی دهد)، مالی است که پایان نیابد.	والقناعة مال لا ينفد	۵۸	۳۶
فردی	هر کس از خدا خیر جوید ناامید نشود.	ما خاب من استخار	۵۹	۳۷
فردی	خدای تعالی کسی را به نادانی عزیز نکرده است.	ما اعز الله بجهل قط	۶۲	۳۸

اجتماعی	حکایت یاران من، حکایت ستارگان است؛ هر کس به آن‌ها اقتدا کند، هدایت می‌شود.	مثل أصحابی مثل النجوم من اقتدى بشيء منها اهتدى	۶۴	۳۹
اجتماعی	به آن‌ها می‌آموزند که وقتی وارد گورستان شدند بگویند: ای اهل دیار مؤمنان و مسلمانان! ما نیز ان شاء الله به شما می‌پیوندیم؛ راه خدا برای ما و عافیت برای شما.	يعلمهم اذا خرجوا الى المقابر السلام عليكم اهل الديار في المؤمنين و المسلمين و انا ان شاء الله بكم اللاحقون سبيل الله لنا و لكم العافيه	۶۵	۴۰
فردی	هر کس را بسیار سخن بود، بسیار به خطا افتد، و هر کس بسیار بود خطا کردنش، گناهش بسیار بود، و هر کس گناهش بسیار بود، به آتش دوزخ اولی‌تر است.	مَنْ كَثُرَ كَلَامُهُ كَثُرَ سِقْطُهُ وَ مَنْ كَثُرَ سِقْطُهُ كَثُرَتْ ذُنُوبُهُ وَ مَنْ كَثُرَتْ ذُنُوبُهُ كَانَتْ النَّارُ اُولَىٰ بِهِ	۶۶	۴۱
فردی	تدبیر نیمی از خرد است.	التَّوْبِيرُ نِصْفُ الْعَقْلِ	۶۸	۴۲
فردی	آسان گرفتن مایه سود است.	السَّمَّاحُ الرِّبَاحِ	۷۱	۴۳
فردی	سخت‌گیری شوم است.	العُسْرُ شَوْمٌ	۷۲	۴۴
اجتماعی	به یک‌دیگر هدیه دهید تا رشته محبت‌تان استوار شود! زیرا هدیه، محبت را بیفزاید و خصومت‌ها را از میان بردارد.	تَهَادُوا فَانَّهُ يَضَعُ الْحُبَّ وَ يَذْهَبُ بِغَوَائِلِ الصَّدُورِ	۷۵	۴۵
اجتماعی	به یک‌دیگر هدیه دهید؛ زیرا هدیه کینه را از بین می‌برد.	تَهَادُوا فَإِنَّ الْهَدِيَّةَ تَذْهَبُ السَّخِيمَةَ	۷۶	۴۶
اجتماعی	هدیه بدهید! زیرا هدیه کدورت را از بین ببرد.	تَهَادُوا فَإِنَّ الْهَدِيَّةَ تَذْهَبُ الضَّغَائِنَ	۷۷	۴۷
فردی	نماز نخستین چیزی است که در ترازو می‌سنجند.	اول ما يوضع في الميزان الصلوة	۷۹	۴۸
فردی	صبر کلید گشایش است.	الصبر مفتاح الفرج	۸۰	۴۹

اجتماعی	مردم دو دسته‌اند: دانشمند و دانش‌آموز و بقیه مردم همج‌الرعا هستند (یعنی افرادی که از خود اراده‌ای ندارند و تابع آن دو قشر هستند).	النَّاسُ عَالِمٌ وَمُتَعَلِّمٌ وَسَائِرُ النَّاسِ هَمَجٌ	۸۱	۵۰
اجتماعی	مؤمنان نرم‌خوی و خوش‌گویند؛ تازه‌روی و گشاده‌ابرویند.	الْمُؤْمِنُونَ هَيُّونَ لَيِّنُونَ	۸۲	۵۱
اجتماعی	برای هم‌دیگر هدیه بپذیرید! دوستی‌تان بیش‌تر شود!	تَهَادَوْا تَحَابُّوا	۸۳	۵۲
فردی	به سوی خدا توبه کنید، توبه‌ای خالص!	توبوا الى الله توبةً نصوحاً	۸۵	۵۳
اجتماعی	نسبت به یک‌دیگر بغض و حسد نداشته باشید و بر هم‌دیگر پشت نکنید، بلکه بنده خدا و برادر دینی باشید!	تحاسدوا و لا تباغضوا و لا تدابروا و كونوا عباد الله إخواناً	۸۶	۵۴
فردی	در (زمان) فتنه مانند شتر نر دوساله باشید، که نه پشتی محکم برای سوار شدن دارد و نه پستانی برای دوشیدن.	كن في الفتنة كابلن اللبون، لاظهر فيركب و لا ضرع فيحلب	۹۱	۵۵
اجتماعی	از گناه و لغزش سخاوتمند صرف نظر کنید! زیرا هر زمان بلغزد، خداوند دست او را می‌گیرد و نجاتش می‌دهد.	تجافوا عن ذنب السخی فان الله اخذ بيده كلما عشر	۹۳	۵۶
اجتماعی	با نزدیکان خویش به وسیله مکرر یاد کردن‌شان پیوستگی کن! (جهد کنید تا به رضای خدای تعالی رسید؛ یعنی به دل و زبان بسیار یاد او کنید).	و صلوا الذی بینکم و [ ] بینه بکثرة ذکرکم اياه	۹۴	۵۷
اجتماعی	از عقوبت کردن جوانمردان درگذرید مگر آن‌که حد بر آن‌ها لازم شده باشد!	تجافوا عن عقوبته ذوی المروء ما لم تکن حدا	۹۵	۵۸
اجتماعی	روابط خویشاوندی را برقرار دارید!	صلوا الارحام	۹۶	۵۹

جدول شماره ۳: نمونه تصاویر کاشی‌های کوکبی ازاره بنا

	
نقش گیاهی با کتیبه در مرکز	نقش هندسی-گیاهی
	
نقش هندسی-گیاهی	نقش هندسی-گیاهی
	
نقش گیاهی	نقش گیاهی

فهرست منابع

۱. آلن، جیمز ویلسون، سفال‌گری اسلامی از آغاز دوران ایلخانی در موزه آشمولین آکسفورد، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مجموعه آثار هنر اسلامی ۱۶، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۷.
۲. بازوکی، ناصر و دیگران، آثار ثبت‌شده ایران در فهرست آثار ملی (۱۳۱۰/۶/۲۴ تا ۱۳۸۴/۶/۲۴)، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری- معاونت حفظ و احیا آثار تاریخی- دفتر ثبت میراث تاریخی- فرهنگی و طبیعی، ۱۳۸۴.
۳. پورتر، ونیتا، کاشی‌های اسلامی، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مجموعه آثار هنر اسلامی ۱، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱.
۴. توحیدی، فائق، فن و هنر سفال‌گری، تهران: سمت، ۱۳۸۷.
۵. ستوده، منوچهر، کتابه‌های حرم حضرت معصومه علیها السلام و حظیره‌های اطراف آن، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۵.
۶. سعادت، بیژن، مجموعه مطالعات ابنیه آستان مقدسه حضرت فاطمه معصومه علیها السلام شیراز: دانشگاه شیراز، ۱۳۵۶.
۷. فیض، عباس، گنجینه آثار قم، ج ۱، قم: مهر استوار، ۱۳۵۰.
۸. قاسمی، حمید، جلوه‌هایی از هنر تصویرآفرینی در روایات ائمه اطهار علیهم السلام، تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۷.
۹. قوچانی، عبدالله، اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۱.
۱۰. کاشانی، ابوالقاسم، عرایس الجواهر و نفایس الاطیاب، به کوشش ایرج افشار، تهران: سلسله انجمن آثار ملی، ۱۳۴۵.
۱۱. کلبادی‌نژاد، مریم، رساله دکتری، بررسی آزمایشگاهی و مطالعه سبکی کاشی‌های زرین فام موجود در آستانه حضرت معصومه علیها السلام (حرم و موزه آستانه قم) و آستان حضرت رضا علیها السلام، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۱.
۱۲. موسوی، انسیه سادات و چیت‌سازیان، امیرحسین، چونان دری گشوده به بهشت، اصفهان: نخستین کنگره بین‌المللی امام‌زادگان، ۱۳۹۲.
۱۳. نصیرالدین طوسی، تنسوخ‌نامه ایلخانی، مصحح: محمدتقی مدرس رضوی، تهران: اطلاعات، ۱۳۶۳.
۱۴. نیستانی، جواد و روح‌فر، زهره، ساخت لعاب زرین فام در ایران بر اساس مطالعات تاریخی و پژوهشی آزمایشگاهی، تهران: آرمانشهر، ۱۳۸۹.
۱۵. هواگ، جان، هانری مارتن، سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین‌های اسلامی، ترجمه پرویز ورجاوند، تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۶.